

КИЛМГЪÄ ЭЭНÄ ЭСВ

Өвгтэ хоюрн эрг деер зогсдж баанавдн. Ман хойран дор, белчр гелтр хойрарн ондр эргтэ, деегарн өргн, дорагварн уутхн. джолв кецгтэ нэрхн гол урсна. Эн голин усн бутьхагта, элсн оньгтэ — дорд бийэсн деед үзг халэгтэд үрвэд гүүгтэд баанä.

— Эн голин экнь «Мергн» гидг голас гарад Манц темцдж гүүнä. Нервь болхла — «Найн шиир» — гидж өвгн келврән эклв. Белн. неррätä баасн ганздан гал кегтэд, баахн зуур тотхв. Тер хавта акчм дотр өвгнлэ таньлхд санатав, авц-баадлинь аджгинав. Хальмг улс заагт хэтэр харгтэд, тодрха зеегтэ төгрк нүдтэ, теглг нургтэ күн. Негл, туульд келгддг. «харадан дживр сахлта, хар-улан залу» гигтэд эн өвгиг келдж болхмн. Насарн джир күрсн бийнь — заглюн, хойр халхнь улан герлтэ, цусн дусм гилтэ. Эн хамг цугтан өвгнä утулнь чирälä зоклицн болдж медгнä. Эн өвгн, Приютна района «Уёрлггын» гидг колхозин дөрвдгч бригадин ах хөөч Авкурова Сарньгин Бакна. Хөөчин дарук болдж, гучад эргм наста Санджин Бадм көдлнä. Гурвдгч хөөч, өвгнä уугьн көвүн — Алексей. Эдн хойран хар-цагъаниг аджлх цаг күртсн уга. Хоюрн ут-ут гирлгән ээмдсн, барун ташадан неджэд шилтэ, бүтүнхкү дүртэ.

шалдрнь эм дүүджлсн, зервк харгтэд адгъмта мөндлв.

— Эн ташадан дүүджлснн өтнä хормб? — болдж эднäs би сурнав.

— Одал тиим болджана: өтнä хорн. Видн болхла амрар, шуд: «креолин» гинävдн — болчкад дегц хоюрн инäлдв. Эдн манла уданд шальшл уга, үдән амрлггнд кевтх хөд тал үкс гарцхав. Хөөдиг кевтрäснь босхад, өттä-шархта, догьлнх- дөрвинь аджлгхмн. Тним-тиим хөд үзгдхлэ, ут гирлгärн дегäläд бärдж авад эмнхмн, зәрминь дав-зуур йилггхмн, эдгтлнх гер деер асрхмн. Тер турньха хөөдиг амр-ар, батхнин баг-баг хурлггар мөддж болна. Тегäd эдниг тиигäd, йөвдж одсна ард, өвгтэ хоюрн таара йовавдн.

— Наснань ут-туршар гилтэ «Найн шиирин» гол ундж өслäv. Элнцгм, өвкм, эцкм эн гол түшдж йөвцхасн болдмн.. Ганзан амнасн авад, уха туньгъасн оньгтэ, нан тал өвгн хäläv. Маньнаднь баах, лавтрхаггар татгдсн гурвн хурнасн тинигтэд, нам билрэд одсн болдж мөдгдв. Ганзан даки амндан авад, сур-улан аралдн зуугтэд гурв саадж сорн татв. Хәрү амнасн сугтлад, барун гартан ганзан атхчкад, цааранднь өвгн келнä.

— Өвсн девлтэ, газр элктэ мал хальмг улсин байн кишг, үнтэ зөөр. Малас даву өлзätä кишг мел уга.

Ода мана Төрски орнд алык нег зөөрнх күчтэ кевär өсдж йовна. Төмрär кесн машид күмн улсин көдлмшиг күнд болдгаснь гииглäd, кишг өслггиг кесг холван элвджәнä. Мини гарт 650 зусг хөн баанä. Урд цагт эдниг гарар кирггхд багь гихдән бүкл сардан арви күн өөд ондäl уга көдлх баасмн. Ода тиигдж болшго, эн цагин өслтлэ тер йөвдл ирдцшго. Мана данггдан кош хөөдиг нег өдрин дотр машиггär кирггдж дуусвдн. Тер учрар ноосиг гару уаггар, цевр-цеврär авбвдн, ноосн негдгч чинртä болв, зурагъан давудж күцävдн. Гарар кирггсн болхла тиигдж күцхнь магтэд баасмн. Машин күүнд тиим ик цаглшго тусан күргнä. Ода түүнäs нааран сар давчв. Хääчин ир дарад ноос ургъв, хөөдмн ююнасчн äашго болдж оркв...

— Бурснн болтха, өвгн. Өбрк залугъан цä уутха гитн — болдж келäd мугч инädтэ нэрхн хар эмгн ман тал ирдж йовна.

— Сән, сән эмгн! Цä уух амр төртä юмн, зуг чансн цäачн тааста болхла. Удлго ирхвдн, чи хәрäd, тер цäггән дакнас токтнулад самрджа. «Цä самрхла будан болтлан зандрна, буда самрхла усн метär шиньгрнä» гидг — болчкад өвгн инämсв. Эмгн хәрүцдж үт келлго, үрвäd хәрв. Эн өвгнä эмгн Өлзät — эднä хошин арбич көдлнä.

— Эн голин усн гашун, гол бийнь улмта-булмта, ним элсн оньгтэ. Энх эрнн өвснь болхла, хөн малд хääдж олдшго шимтэ. Нег үлү хөд хавршах, зуслхд сән ба

ри — гидж овгн келад, нама даху-
лад үрбэд гарв. Тиигдж йовад, өк-
гьад, кол дорасн түүгьад өвс таслв.
Би бас овгиг дурагьад таслдж йов-
нав: кун кү дурадг нег ухмл авт-
аста. Овгн таслсн өвсн газр
дерлад джиидж ургъна, ишнь үүнэ
үлвр бөгьтэ, бүрнь буурлдан дүртэ.
— Эн өвсинь чөдргън гидмн.
Ишнь болхла зултргън, — гидж ке-
лад, овгн нанд цагъан шилвтэ, бас
буурлда дүртэ, босн-зогсдж ургьдг
өвс үзүлв.

— Эс меддг кун эн хойритн эн-
дүрхмн, — гидж йовнав.

— Зултргън чөдргън хойр хөб-
тэ берк сэн кумснь. Манэгъар келхд,
дахн тосн хойрнь болджана —
ичкэд овгн теднэн селгэдэр джа-
длв. Манэгьдж кү дурагьад баях
игьад, хойр өвсиг би джаджлсн
тав. Овгн келдж йовна:

— Обрк цагъан шарлджан ам-
сдж үзтн, эс гидж эн баясн камбиг
джаджлад хэлэлт... Түрүлэд цагъан
шарлджинь амсдж үзвн. Амн халад-
жсн болад одв, кели кошв, күчр
гашун — негл хамтхасн тэмкин ам-
та. Деераснь камб джаджлхлам.
Келхд, ишкльн альмн метэр шүдм
хнад, ооч хорсад, элстрсн болад
ов.

— Не, ямаран? — гидж негл
тивджих метэр овгн нанас сурв.

— Дааврта дееран, акад амта —
болад түргдж нүлмвв.

— Акта. Негл догшн тэмклэ
ай... Манг хар шарлджн бас тийм
била, буурлда болвас цугъар иим
амта. «Шарлджн айд шүвтр» ги-
гьад кун. Эдн олд зуур иим бол-

хас биш, намр эхлх алдар амтан
оньгдарулна. Тер цагтнь адниг
хон иднэ. Унрчлдж үзлт. Ямаран
саяхн канькисн үнрэтэ. Күүнэ дотр
бий серд гигьад серсн болад одна.
Хөд иддж йовад, ирэд бас үнрктэ.
Тиигджэгьад хойр-гурв хазад амтинь
авчкад, тоглад-тоглад одцхана. Те-
рнь, ода манэгъар келхд, махила-
гъан хамднь, догшн маньгрс идэд
хамрнь хагъ-ташлгън болджана.—
гичкэд овгн тачкнад инэв. Эн овгнэ
дотр бийнь — мел мал. Овгнд мал—
кун мет болдж тоолгдна. Малин идг
усн хойр, овгнд уудг хот адл. Овгнэ
джаджлдж йовсн өвсд балта-шикр
айл баясинь би бас джаджлад ам-
тинь медвв. Иим-ним улсин тийм
саяхн килмджэр мана кишг өснэ.

Хоюун герт ордж ирвдн. Гер дотр
к йирин герэс йиигьрхш. Уүднэс
өбдэн гархла, оньдин маньхадж
тосдг энькр Ленинэ зург герин эрст
залата баянэ. Йирин заяни баяд,
өврм юмн уга. Оврхас хойр йовдл
мини оньг уга нүдид тодрха үзгв.
Тийгн цагъан төмр — алюминяр
кесн шилв-шииртэ эвггдг эрдмтэ
стол деер ке сиилвртэ цаасн коробк-
та «Мир» нертэ эвтэктн час.
х о й р ш и л в д д ж з о г с н а .
хоньх цокдж джишгндг эрдмтэ.
Бас тер стол мет кецтэ, дөрвн стул
дералднэ. Тер столицн өмн ноосини-
киргьчкисн арсн делгэтэ. Мини нүд-
нэ халац, тер арсн деер тулсиг хав-
лдж авад, овгн эмгнлэн келджанэ:

—Эн арсан арлгъ цааран авч гар!

— Гем уга. Энтн нам үстэ кеве
мет — гидж би келджанэв. Овгн
ууджасн далгъа шаазньгта цаягъан

стол деер тавькэд, барун гарарн
чирэгъэн имрв.

— Ода ним болна: кун-күүнэ
седкл адл биш. Эн арс үзсн күүнд
кесг тоолвр орхмн: «хөбгъэн алдж
идэд, махар баяцханэ — гидж зар-
мнь санхмн. Арсна учрнь иим: сар
болгън манд колхозас сэн чинэтэ
нег ирг өгнэ — хотин кумсн болна.
Тер иргин үниг авасас бярнэ. Эн
сард өгсн дөнн ирг даву таргън
баядж, тер арсинь хальмчкэд, газр
элкдүлэд, делгүлчклав — идэлхд
ацан болх, хоргън-шиминь газр та-
тдж авна... Уган дуусад овгн даки
нег чирэгъэн имрчкэд, цаягъан уув.
Удл уга цадад, овгнлэ даки таарад
күүндвдн.

— Не овгн колснэ олвртн яма-
ран?

— Олвр му бишл, урд болхла ха-
радан хаясн тулгъла оралдад, өд
өндөлгө баядг эмгн бас кир-дүнгтэ
колсән олна. Уугън көвүм көдлджэ-
нэ. Сардан тегэд өрк бүүлэри элвг
гурвн зун колснэ өдр олнавдн. Зуг
авансд колснэ өдр болгън дөрвн
арслнь өгнэ. Сардан болхла минь-
гън хойр зу, миньгън тавн зун арс-
лнь ирнэ. Джилэ тооцан болсн ца-
гт — багъ гихдэн арви тавн, хөрн
миньгън арслнь авхвдн. Мөнгнэ
олврнь тийм, тун деер, гуйр-буудя,
өвсн, солом, блг-эд бас өрхмн. Нег
үлү, эн джилэ ургън берк сэн гарв.

— Эн джилэ малинтн төл яма-
ран боль?

— Басл ода му бишл, боль сан-
снас татуцр. Зургъан зун тав шаху
хөбнэс хойр зу шахунь хуерв. Хур-
гълсн дөрвн зун тавн хөбнэс дөрвн

зун найн хургън гарв. Арви зургъахн
хон икрлв. Тер хамгт учр баянэ.
Төл тату болснд гунддж чигн баях-
шив.

— Юнгад эс гунднат?

— Юнгад гихлэ, хургьлдж
үзэд уга төлгснн хош авч гарлав.
Хар газр орлав. Вагъ малин турнь-
хань бас ик болна. Турньха олта
хөбдин төлнь тату болдгт, гарунь
ик болдгт, дала өврм йовдл уга.
Гару гаргъсн угав гигьад бахтдж
чаднав. Ганцхн турньха зусг гем-
над, малин эмч түүг алулв. Мал
болшго боль махарнь эд-бод кегүлв.
Оньгдан гару угагар Хар газрт
хөбдэн үвлзүлдж гаргъсндан ачлг-
дад, килмгьа сэн хөбч нертэ бол-
лав.

— Төл татугъин учр бас баядг
болх. Наярүлэд келтн, сонсьий.

— Учр уга йовдл орчлнь деер
угалм. Цугъар учрта, эньгдэн орч-
лнь заята. Огдг цагт эрдм-медрл,
ном-эсвар мал өскнэ. Эн төриг дам-
нх седкл нанд мел уга. Колхоз бол-
снас нааран олна мал гар деерэн
халадж йовнав. эрдм-медрлин,
ном-эсвин ачиг нүдэри үзэд, гарарн
эдилджанэв. Өмн цагт болхла, дамшлг-
даслтар, заяни авьясар, өвгд улсин
сүв-селвгар баядг билэвдн. Ода
бас тийгдг ирилддж өгшго. Волв зар-
мн саамд насн туршд тахснн дамш-
лтиг бас тевчх кергтэ. Мал хойр
баяртэ, хойр бүүртэ. Нег баярнь
хавршх-зуслх: теегтан баярлнэ.
Наадк — намршх-үвлэх: Хар газрт
бүүрлнэ.

— Хойр баярн, хойр бүүрн —
гидж дотран ухалад, бийдэн келдж

баянэ.

Хар газр хон малд хаядг олдшго
хавта, сэн баярн. Зултргън чөдргън
хойр саянар ургъна, намр-үвлин
цагт чигн эдн элвг болна. Малд ур-
гъа йозургън идх өвснэс даву шим-
тэ кумсн гидж берк олдхмн. Хаврин
эклчэр өргүлэд асрулар гарсн мая
ногъа зуухларн күүнд баярджн уга-
гар төлджнэ. Увлэр тийм ургъа
ногъата баярн Хар газр. Зуг тенд
намр-үвлд баяршхмн. Хавр-зунин
цагт эн хав уга бас болна. Газрнь
элстэ, уснь гашун-давеста. Элснд
ноосн үрх деерэн хөбдин нүдн өвд-
хмн, сохр номун адл болхмн. Халун
эклчэр улм давснь немдг гашун ус-
лврар баяхларн хөбдин элкнь туул-
хмн, мецкэ гем, ширг ирхмн. Тийм
йовдл, долан уул, бичэ үзгдг.

— Та йоста зоотехник адл кун
баяджт, тегэд танд бас ямр шин
эс баяна?

— Зоотехниктэ хоюун хагъгц уга
седклтэ, итклтэ иньгүд бидн. Эс мед-
сим дегтрэр нанд цаялгьдг өгнэ, на-
нас сүв селвган бас авна. Хө үвлэр
хургълулна гидг сэн эсв, түүг би
икэр тааснав. Мана хөбнэ төлиг эрт
тавдг өгтн гидж би сурнав. Хөбдэн
ода Хар газрт хургълулхар седжэ-
нэв. Тендэн элвг хойр сардан экин
үсар баяхларн хэрү бүүрлх нүүврас
аяшго болдж одхмн. Амна зөбдг уулг
амтэхи усар тесх аргъ бас баянэ.
Өвсн-уснд орсн хургъд хаалгъдан
хаврин көк ногъан идгар хэрүлгдэд,
теегарн тенькчэд батрад күрхмн. Ул
көтрэд уга баятл хавта баярнэснь
хөд көндэдг, оратсн йовгън боранла
(Цааранакнь 4-ч халхд).

харгьдг, гарл болсн кеелтэ хөд хаа-
лгьдан зовдг, арвн-хөрн километр
эртэн адгьмта туугдг, зэрмнь зуу-
рм хургь хайдг, зовад зогссинь ма-
шинд ачдг — иим-иим оln-зүсн
цалднь йовдл тер цагт уурхмн. Хар
газр орх, тендэс хэрх нүүдлин хойр
бүүр хоёр туулгын биш. Бүүр-
бүүр-агьар нүүгьд, буугьад бүкл
хойр сардан малин идгэр харүүлгын.

— Энтн мел чик эсв. Хөөчнр
негн күртлэн тииггж ухалхла мана
хөөнэ ёслт улм икдхмн, гарунь багь-
рхмн, төлнь элвхмн...

— Төл элвэх бас нег эсв баяна.
Мана хальмг күүнэ унь-тохмд төлг
хусрна гисн йовдл төрүц соньсхврт
уга билэ. Наяднр хөн зэрмдэн дегд
гаргьлад, эс гихлэ турньхадан.
Даргдад хусрад одг йовдл харгьд-
жн. Хургьндан хуцла харгьсн төл-
рдэн хусрдг йовдлг джир күрх на-
сдан соньсад угав. Тернь ода хальмг
тохмта хөд күдр күзүтэ, күн төврм
ик сүүлтэ төлэдэн тиим баясн болх
гигьд чигн саннав. Торгьн нооста
хөн тиим биш болх гидж бас ухал-
нав. Баядлнь, тохм ясрах эсвэр хур-
гьн биш, төлглэ көг тавна, зуг
зусгдан хургьлна. Эн учр деерэс
нег төл тату авгдна. Зусг хөөдин
хуерлгьн бас оln гарна. Тер төлэд
мини эсвэр болхла күс-дундур болсн
биш, йисн арвн сар болсн хургьдиг
хөглэ харгьулхмн. Джил болад хойр-
гурвн сар болсн кемдэн тедн хургьл-
хмн. Тер цагт хусрдгнь багьрхмн
гидж би ухалнав...

— Энтн бас нег шин эсв, сян
эсэвр.

— Нань оln эсв мини уханд
орна. Кезанэ цагт көг алдрсн мал,
нег үлү хөн-яман кенз төл авдг би-
лэ: намршлад төллдми. Ода болхла
үвлэр төл авдг эсв делгдржана. Ув-
лэр төрсн хургьд хавртнь ноос өгх
деерэн намрин чилгч алднд теднд
көг тавад хаврар хургьлуудж болх-
мн. Тегдг келхэр седхмн хөөнэ төл
барлгьгн нег цага төр гидж санхмн
биш. Эн төр төгалинь джилдэн таслт
угагьар, диг-дарагьар хавр — на-
мр — үвл угад төл авгддгар кегд-
хлэ, сян болхмн. Эрки зокалин хургь-
диг йисн-арвн сар болхаснь давулго
көглэ харгьулхмн, тер цагт хусрдг
йовдл багьрхмн, кеел-кевтр өсхмн,
ирх джилдэн хөн икрлх көрнь үүдэ-
хмн. Заята орчлнь заягьарн болх
зөвтэ, заяни давхларн хусрдг йов-
дл гарна гидж хар ухандан боднав.

— Сян, сян. Тана эн тоот эсви-
ти теегин оln хөөчнрлэ, мал өскл-
гьни эрдм-медрлэ улсла хүүвлх
кергтэ.

— Хүүвлти, хүүвлти. Учр уга,
ухандан баясн селвгэн гаргьад кел-
снэ ард күүнэ чееджд уудсн болад
эврэ бий өссн болад одна...

Өвгнлэ таарад күүндэд баяхлэ
бдр-сө ахрдхмн, цаг-джил керглгд-
хмн. Мини йовх машин нама некдж
ирэд, герин газа «ги — гуг» дуу-
гьан дууль. Адгьмта мөндлдж бая-
гьд, өвгнэс би сурнав:

— Эн «Найн шиирин» ээнь
кезанэ кен баясмб?

— Манцин кецэ нертэ байн
Шонтин Джалдж ээнь билэ. Дөрвн
мингьн хөөтэ, мингьн мортэ, тавн
зун үкртэ, теднэн дахсн, суусн күүнэ

бөкнь дералден темэдтэ «Найн шиир-
иг эдлдж йовла. Түүнэ мал чилв,
бийнь уга болв.

Зугар түүг ода амдрүдэд авч ирдэ-
үүг ал гихлэ, мини зүркм чочшго,
хойр гарм сүрдшго. Кемр көгшрх на-
сдан өрчлэд хө алх сам харгьхла,
мини игзэртэ гар зөршго. Хөн хойр
нүүдэн гилс халагьд, намаг аяхар
баянч гигьд орхланы толгьд баях
махлам геердрж одхмн, хуухинм үсн
босхмн, хойр гарм салдахмн. Буру
ухата, му седклэ күн болхла, ягьдж
медхв, малд болхла зордж амнднь
ордж чадшгов...

— Танд мал үрнэстн энгькр ке-
тэ...

— Урнэс энгькр юмн орчлнь деер
уга болх. Болв насн турштан малин
ард йовсн күүнэ ухан бас онгьдан.
Нанд мал, малин төл чигн, эврэ эл-
кнэс гарсн үрн чигн мел адлн гигьд
келэд орххла — элдү ик санан болх-
мн. Элнцгм, өвкм, эцкм эврэ кишгасн
герэслсн нанд зөөр уга. Герэслм зөөр
теднд бас учрсн уга билэ. Би эврэ
хар ухандан иигдг саннав: теднэ на-
нд герэслсн зөөрнь эн Найн ши-
рин гол. Эн газр теднэ зөөр баяснд
маргьан уга, тер газр эдлхиг мана
энгькр садн бозатэ Ленин ишлэ, түүг
мана гарт Коммуна парть Советчн
йосн хойр батар атхулдж өглэ. «Найн
шиирин» йоста ээнь ода би болджа-
нав...

Мана күр-күүндэн тиигдг төгсв.
Өвгнлэ мөндлэд, машинд суугьад гар-
вдн. Улдчн деерэс Элст ордг зам ха-
алгь керчдж авад, машин өвкэлэдж
йовад, алт тавлад, хурдндан орад, ху-
рлзад гүүв.

Х. СЯН-БЕЛЬГИН.